

مهاجر سرمایه انسانی، شهروند جهانی

غلامحسین بیابانی^۱ و سیدکمال هادیانفر^۲

چکیده

شاید هیچ مساله ای به اندازه مساله مهاجرت^۳ سرمایه های انسانی در دهه حاضر کشورهای مختلف جهان را در گیر خود نکرده باشد. این موضوع از زمانی که سرمایه انسانی مورد توجه اقتصاد توسعه قرار گرفت اهمیت پیدا کرد. به گونه ای که در برخی کشورها مساله شناسی مهاجرت سرمایه های انسانی مطرح شد. اما این مساله اختصاص به کشورهای در حال توسعه یا توسعه یافته نیست بلکه اکثر کشورها در خصوص مهاجرت سرمایه های انسانی صدمه و زیان می بینند اما کشورهای کمتر توسعه یافته بیشترین صدمه را خواهند دید. زیرا ما دائم با امواج مهاجران نسل جدید در همه جای این دنیای پهناور روبرو هستیم؛ ممکن است برخی کشورها با آن مقابله نمایند و نگرانی خود را از این طریق اعلام کنند. ولی جلوی آن را نخواهند گرفت و این موج همچنان ادامه دارد و هیچ راهی وجود ندارد که بتوان جلوی آن را گرفت. بنابراین عده ای اعتقاد دارند که مساله مهاجرت سرمایه های انسانی را به مثابه یک پدیده باید تلقی نمود برخی هم آن را یک مساله!

واژگان کلیدی

مهاجرت سرمایه انسانی، مهاجرت نخبگان، فرار مغزها، جهانی شدن، حرکت

جمعیت

۱- عضو هیات علمی دانشگاه علوم انتظامی

۲- عضو هیات علمی دانشگاه علوم انتظامی

مقدمه

در گذر تاریخ، جوامع و ملل در سیر پیشرفت خود گام‌هایی برداشته‌اند که یکی از سیر پیشرفت‌ها گشودن مرزهای خود به روی دیگران و همچنین پذیرش تدریجی دیگران و ارزشها و اصول آنان بوده است. آنچه امروز باعث شتاب بخشیدن به این حرکت شده است، پیشرفتهای علمی و توسعه امکانات ارتباطی و گسترش روابط جوامع با یکدیگر بوده است. بنابراین، جوامعی که از نظر علمی و تکنولوژی ارتباطی پیشگام بوده‌اند، علاوه بر اینکه توانسته‌اند محدوده خود را گسترش دهند بلکه حوزه وسیعتری را در دایره آگاهی خود قرار دادند. بی‌تردید در عصر کنونی، تولید علم و تحرک علمی با رونق و پیشرفت فناوری نیز کاملاً مرتبط است و فن و فناوری از لوازم زیست انسان معاصر محسوب می‌شود. و اساساً ورود به دنیای جدید جواز می‌خواهد و جواز آن داشتن کارنامه و برنامه تولید علم است؛ چرا که امروزه ادعا می‌شود دنیا مانند زمان و مد، منتظر کسی نمی‌ماند؛ لذا تولیدات علمی مقدمه تولیدات فناوری و آن هم مقدمه تولید ثروت و اشتغال بر مبنای دانایی می‌باشد. حدود هزار سال پیش حکیم ابوالقاسم فردوسی بین دانایی و توانایی پلی زد و چنین گفت: «توانا بود هر که دانا بود»؛ این دانایی است که توانایی می‌آورد. کشوری که برنامه جدی برای تولید علم و فناوری داشته باشد، می‌تواند اقتصاد خود را نیز بر آن استوار کند، یعنی اقتصاد مبتنی بر دانایی داشته باشد. تولید علم اساس دانایی است و دانایی اساس توانایی است. تولید علم باعث افزایش دانایی شده و این مقدمه زمینه‌ساز فناوری و در نتیجه تولید اشتغال و ثروت گردیده و در نهایت سبب آسایش، توانایی و امنیت اجتماع می‌شود. از سوی دیگر وجود نیروهای متخصص از جهات مختلف در تولید دانایی در جامعه تاثیر گذار است. وجود

نیروهای متخصص در یک کشور بیش از هر چیز وابستگی تکنولوژیکی را از میان برده و به دولت و مسئولین استقلال عمل و توانایی تصمیم گیری را میدهد. (ر.ک خلیلی، ۱۳۸۱: ۴۳۴) در ادبیات اقتصادی سرمایه دارای صور مختلفی است؛ که عبارتند از: سرمایه فیزیکی، سرمایه مالی و سرمایه انسانی. براین اساس می توان صور مختلف پدیده فرار سرمایه را شامل مواردی چون:

۱. فرار سرمایه نقدی؛

۲. فرار سرمایه به شکل کالاها، جواهرات و اشیاء عتیقه؛

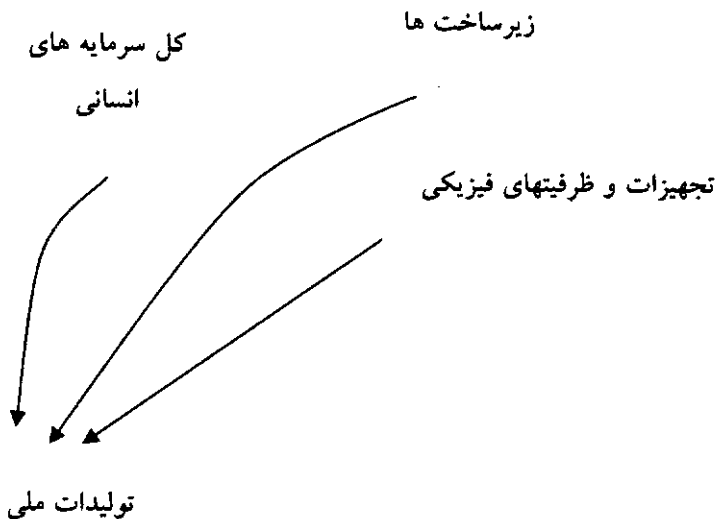
۳. فرار سرمایه به شکل سرمایه های انسانی؛ (حضری، ۱۳۸۰)

امروز اهمیت نیروی انسانی ممتاز به عنوان یکی از سرمایه های تاثیر گذار بر کارکرد جامعه غیر قابل انکار است زیرا نیروی انسانی ممتاز با قرار گیری در خلاء های انسانی جامعه می تواند نقش های متفاوتی را که یک جامعه در حال توسعه از نیروی انسانی خود می طلبد ایفا کند. (مشایخی، ۱۳۸۴) با توجه به تغییر اقتصاد جهانی از اقتصاد انرژی محور به اقتصاد دانش محور، لزوم توجه به سرمایه های عظیم انسانی انکار ناپذیر است. امروزه کشورهای تکنولوژی محور به علت اینکه با کمبود نیروی ماهر مواجه هستند مجبور به پذیرش نیرو ها از طریق جذب مهاجر می باشند. زیرا کشورهایی می توانند به بهترین موفقیت دست یابند که از قابلیت جذب استعداد های فناوری اطلاعات در داخل و خارج کشور برخوردار باشند. در تایلند مشاوران بانک جهانی توصیه کردند که محدودیت صدور ویزا را برای جذب افراد مستعد فناوری اطلاعات حتی برای اتباع کشورهای دور دست نظیر کشورهای اروپایی شرقی، برطرف کنند.

در آسیا، عرضه کم نیروی ماهر مانع رشد اقتصادی است. نتیجه آن فشار رو به افزایش دستمزد هاست و ما حاصل آن مهاجرت کارمندان به سوی پیشنهادی بهتر است و این جابجایی ها مرتباً در حال افزایش است. در عین حال که واردات کارمندان ماهر، هزینه های اجتناب ناپذیر سیاسی و اجتماعی را در بر دارند، خط مشی مهاجرت به کلید رشد منطقه شرق آسیا تبدیل شده است. (ذاکر صالحی، ۱۳۸۳: ۲۴۲) در امریکا به ویژه در دهه اخیر سیاست جذب نخبگان پیگیری شده است. تاکنون پنج برنده جایزه نوبل در کانادا و ۳۰ درصد دانشمندان برجسته این کشور در زمینه بیوتکنولوژی به امریکا مهاجرت کرده اند. (پیشین: ۲۴۳-۲۴۲) جانسون و رجتر^۱ از واژه «گردش مغز» استفاده می کنند. گردش مغزها به معنای فرآیند مهاجرت متخصصینی است که برای مدتی در یک کشور خارجی شغلی را انتخاب و به کار مشغول می شوند و سپس برای کسب فرصت های شغلی مناسب تر به کشور خود برمی گردند. (پیشین: ۲۴۲-۲۴۱) برخی معتقدند مهاجرت ها در آینده افزایش خواهد یافت. زیرا حجم سرمایه های انسانی در سطح بین المللی هم گام با پدیده جهانی شدن در دهه گذشته پیوسته افزایش یافته است. آمار ارائه شده توسط سازمان بین المللی مهاجرت در سال ۲۰۰۵ حاکی از آن است که در سال ۲۰۰۰ میلادی ۱۷۵ میلیون نفر در خارج از کشور خود می زیسته اند، در مقام مقایسه، تعداد کل مهاجران بین المللی در سال ۱۹۶۰ تنها بالغ بر ۷۶ میلیون تن می شده است. (علاء الدینی و امامی، ۱۳۸۴: ۱۷۰)

ساکسنین استدلال می کند که مدل جدید «چرخش مغزها» با ترویج انتقال مهارتها، فناوری ها و دانش سازمانی، نقلابی را در شرکتهای ملی و فراملی به وجود آورده است. با توجه به پدیده جهانی شدن، وی مدعی است که بیشتر دانشمندان متمایل هستند که نقش اجتماعات فراملی را نادیده بگیرند و در درجه اول توجهشان را بر حرکات بازار و شرکتهای چند ملیتی متمرکز کنند. (ساکسنین، ۲۰۰۰)

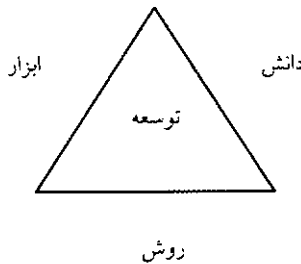
اهمیت سرمایه های انسانی با تمرکز بر تاثیر آنها در گسترش تولیدات ملی بیشتر مشهود است. در این میان دسته بندی عوامل موثر بر گسترش تولیدات ملی، نقش های چند گانه و مهم این سرمایه را نمایان می کند. این عوامل را به سه دسته کلی زیر ساخت ها، ظرفیت ها و سرمایه انسانی می توان تقسیم کرد. (مشایخی، ۱۳۸۴)

مثلث توسعه

توسعه همه جانبه حاصل رشد هماهنگ مثلث توسعه است. این مثلث دارای سه ضلع است، دانش، روش و ابزار. سرمایه هایی که این سه ضلع را بسط می دهند عبارتند از:

۱. سرمایه های مادی ضلع ابزار (تکنولوژی) را بسط می دهند.
 ۲. سرمایه های فکری ضلع دانش (تکنولوژی) را بسط می دهند.
 ۳. سرمایه های سازمانی و نهادی ضلع روش را بسط می دهند.
- این سه ضلع را می توان در قالب یک مثلث نشان داد:

فرار مغزها، یعنی فرار سرمایه های فکری که ضلع دانش را بسط می دهند. بنابراین ضلع دانش در مثلث توسعه رو به کوچک شدن می رود. آنگاه ابزارهای تکنولوژیک هر اندازه که با سرمایه های مادی افزایش یابد، معلوم نیست مساحت مثلث توسعه افزایش یابد. بنابر این، فرار مغزها تناسب اضلاع مثلث توسعه را به هم می زند و اصل توسعه را مختل می کند. (رنانی، ۱۳۸۰)

چرخش و حرکت نخبگان

در دنیای امروز حرکت خصیصه جوامع انسانی است. زیرا با فشرده شدن زمان و مکان سرمایه های انسانی با پشت سر گذاشتن مرزهای سیاسی و جغرافیایی به استخدام همزمان چند شرکت بین المللی در آمده و شهروندی

جهانی شدن مهاجرت

منظور از جهانی شدن عبارت است از؛ به حرکت درآمدن آزاد سرمایه، یعنی سرمایه بدون اینکه عوارض مرزی و گمرکی جلوی آن را بگیرد به صورت آزاد در گرداگرد کره زمین به حرکت در خواهد آمد. مهمتر از همه به حرکت در آمدن اطلاعات و تکنولوژی اطلاعاتی است که در حال دگرگون کردن ساختار سیاسی جهان می باشد. علاوه بر جریان آزاد کالا، سرمایه و تکنولوژی اطلاعاتی حرکت چهارمی که جلوی آن گرفته شد حرکت نیروی کار می باشد. حرکت سرمایه و کالا خود حرکت نیروی کار را نیز در پی می آورد، (مجتهد زاده، ۱۳۸۰) اما در دنیای امروز حرکت نیروی کار از مباحث مهم اقتصادی محسوب می شود و نمی توان جلوی حرکت آن را گرفت بر همین اساس در آینده نزدیک افراد به طور همزمان در چند شرکت و موسسه به فعالیت می پردازند. هرچند جهانی شدن بی وقفه به پیش می رود؛ نه جنگ، نه تروریسم و نه رکود جهان و نه هیچ عامل دیگری نمی تواند جهانی شدن را متوقف کند. زیرا نسل امروز به شدت تحت تاثیر پیامدهای جهانی شدن است. جهانی شدن نوعی حرکت ساده و بدون مانع است، زیرا سرمایه و کار به سمت نخبگان پیش می رود و در این شرایط جوامع بیش از پیش به متخصصان، فرهیختگان و نخبگان احتیاج پیدا می کند و متخصصان در هر نقطه از عالم می توانند مرزهای جغرافیایی را پشت سر گذاشته، با ورود به شبکه ها به استخدام شرکت های بین المللی در آمده و در تولید علم جهانی شریک شوند و تخصص خود را در اختیار پروژه های مختلف قرار دهند. به عنوان نمونه عمل جراحی گروهی از طریق راه دور، برگزاری سخنرانی ویدئو کنفرانسی و... از آثار این پدیده کم رنگ شدن احساس ملی و شکل گیری «شهروند جهانی» است. (ذاکر صالحی، ۱۳۸۳)

از نگاه دیگر جهانی شدن، به معنای اقتصاد صنعتی موج دومی، به اقتصاد موج

سومی یا اقتصاد دانش محور^۱ تغییر ماهیت داده است. در این نوع اقتصاد، اطلاعات، همچون یک کالای اقتصادی در فرآیند تولید، توزیع و مصرف جایگاه ممتازی به دست آورده است. در این زمینه، متخصصان و اندیشه گران، به مثابه نیروی مولد این کالای گرانبها، بیش از پیش صاحب قدر و منزلت گشته اند، به طوری که از آنها به عنوان سرمایه انسانی یاد می شود. نیاز اقتصاد سرمایه داری به ویژه در عرصه فناوری برتر موجب شده است که کشورهای توسعه یافته در صدد جذب نخبگان و متخصصان کشورهای در حال توسعه برآیند؛ چنان که در گزارش توسعه انسانی سال ۲۰۰۱ میلادی سازمان ملل متحد آمده است. «ملل ثروتمند مرزهایشان را به روی متخصصان کشورهای در حال توسعه گشوده اند، که این امر، هزینه های زیادی برای کشورهای مبدا در پی دارد. برای مثال، سالانه در حدود یکصد هزار نفر متخصص هندی، به ویژه متخصصان صنعت رایانه، منتظر دریافت روادید از کشور ایالات متحده امریکا هستند. هندوستان برای آموزش و پرورش هر متخصص، سالانه متحمل پانزده تا بیست هزار دلار هزینه می شود، این امر به آن معناست که کشور هند هر سال دو میلیارد دلار متضرر می شود و در مقابل، امریکا هر سال به همین نسبت منتفع می گردد. (علی آبادی، ۱۳۸۰)

مهاجرت نخبگان پدیده یا مساله

پدیده مهاجرت متخصصان را در نوشته های مربوط به مهاجرت با اصطلاحاتی چون مهاجرت نخبگان، مهاجرت مغزها، جذب مغزها، فرار مغز^۲ توصیف می کنند. اما پدیده چرخش و گردش و یا مهاجرت مغزها را نباید

1. Knowledge- Based Economy .
2. Brain Drain .

مساله^۱ بدانیم؛ بلکه باید آن را یک پدیده اجتماعی بر شمیریم که با همدیگر متفاوتند. وقتی که این قضیه، پدیده ای اجتماعی شد؛ هم آثار مثبت دارد و هم آثار منفی؛ اگر مهاجرت نخبگان را یک فرآیند طبیعی اجتماعی بدانیم برکاتی هم برای آن کشور خواهد داشت؛ در حالی که اگر آن را مساله بدانیم همه را مضر و منفی می بینیم، بنابراین شخص مهاجر را نباید از دست رفته پنداشت و این که به نوعی دارد به کشورش خیانت می کند و وطن و فرهنگ خودش را نادیده می گیرد و سرانجام به همه چیز پشت پا می زند و مهاجرت می کند، این در صورتی است که به مهاجرت از دیدگاه مساله بودن نگاه کنیم؛ اما اگر رویکرد ما معطوف به این شود که این یک پدیده اجتماعی بوده و بر اثر اتفاق به وجود آمده است، هم جنبه مثبت دارد و هم جنبه منفی، بنابراین به نظر می رسد موضوع مهاجرت نخبگان باید به مثابه یک پدیده اجتماعی تلقی شود نه یک مساله؛ (زک ابراهیم آبادی، ۱۳۸۰)

مهمترین عوامل و متغیرهای موثر در مهاجرت سرمایه های اجتماعی

با مد نظر قرار دادن مطالعات و پژوهش های انجام گرفته، مهمترین عوامل و متغیرهای موثر در فرار سرمایه های انسانی عبارتند از:

۱. مشکلات و دغدغه های اقتصادی؛
۲. عدم حفظ منزلت اجتماعی؛
۳. کم توجهی به استعدادهای درخشان و آینده آنها؛
۴. عدم وجود سیستم کاریابی و بانک اطلاعاتی پیرامون متخصصان؛
۵. وجود جاذبه های مادی- رفاهی شایان توجه در کشورهای توسعه یافته و تبلیغات در این رابطه؛

علاوه بر آنچه در سطوح بالا قید شد عمده پذیرش مهاجران نخبه توسط کشورهای پیشرفته به قرار زیر است:

۱. هر شخصی به طور متوسط از زمان تولد تا پایان تحصیلات دانشگاهی یک میلیون دلار هزینه دارد که این کشورها با پذیرش هر متخصص تقریباً ۱ میلیون دلار صرفه جویی می کنند.

۲. هر کشور ثروتمند سالانه باید مبلغ مشخصی را به کشورهای فقیر بپردازد (این اصل را یونسکو به اجرا گذاشته است). اما با پذیرش مهاجر، این مبلغ کم می شود و معامله پرسودی برای کشور مهاجرپذیر است.

۳. در همه سطوح شغلی تمامی افراد متخصص، تحصیل کرده و قانونمند هستند. مثلاً در کانادا حتی پیشخدمتهای رستوران دارای مدارج بالا هستند که این قبیل مسائل باعث ایجاد اعتبار برای کشور در سطح جهانی می شود.

۴. مهاجران در سالهای اولیه ورود، شهروند درجه ۲ به حساب می آیند و تلاش می کنند تا به شهروند درجه ۱ تبدیل شوند. برای نیل به این مقصد، رعایت قوانین در درجه اول اهمیت است که به مرور زمان تبدیل به عادت می شود.

۵. دیگر آنکه پول های بسیار اعم از سرمایه گذاری و غیره توسط مهاجران وارد کشور می شود. (بیابانی و عصار، ۱۳۸۶)

علل و عوامل مهاجرت

پدیده مهاجرت سرمایه های انسانی موضوع جدیدی نیست و نمونه های متعددی از آن را می توان در طول تاریخ برشمرد. اما اهمیت یافتن آن به دلیل حجم گسترده ای از تحرک متخصصین است که در دهه اخیر و به ویژه حال و آینده به عنوان یک عارضه جدی همه کشورهای جهان خواهد بود. در باره مهاجرت، آراء و نظریات گوناگونی وجود دارد که هریک از آنها به مصادیق خاصی از مهاجرت پرداخته و در آن زمینه ها نیز موضوع را نه به صورت یک

کلیت و تمامیت آن بلکه به حالت انتزاعی و در قالب نگرش های خاص خود بررسی و تحلیل کرده اند. حال در این بخش به تعدادی از نظریات مرتبط اشاره خواهیم نمود.

۱. نظریه محرومیت نسبی

براساس این نظریه، وقتی وضعیت اجتماعی موجود نتواند نیازهای فرد را برآورده کند، افراد فکر حرکت به مکان های دیگر را در سر می پروراند؛ به جاهایی که به نظر آنان، شانس بهتری برای برآوردن نیازهای برآورده نشده خود خواهند داشت. استارک و ونگ نیز از نظریه محرومیت نسبی برای توضیح مهاجرت استفاده کرده اند. این دو معتقدند، نارضایتی تنها هنگامی که دستمزدها پائین است، بروز نمی کند، بلکه هنگامیکه دستمزد فردی نسبت به دیگری کمتر است نیز بروز می کند. (لهسایبی زاده، ۱۳۶۸)

۲. نظریه مرکز- پیرامون

طبق این نظریه سرمایه گذاری روی تخصص های بالا منجر به خلق تقاضایی می شود که چون در داخل برآوردنی نیست، به بیرون انتقال می یابد و ما شاهد مهاجرت گسترده نیروهای متخصص به سمت کشور متروپل هستیم. (محسنی، ۱۳۸۱)

۳. نظریه بازار دوگانه کار^۱

پیور استدلال می کند که مهاجرت بین المللی، به وسیله تقاضای دائمی برای نیروی کار مهاجر ایجاد می شود. به عقیده ایشان مهاجرت به وسیله عامل فشار موجود در کشورهای فرستنده، ایجاد نمی شود. بلکه عوامل کششی موجود در کشورهای پذیرنده موجب آن است. (ذاکرسالحی، ۱۳۸۳)

۴. جهانی شدن

پیروز مجتهدزاده معتقد است که «حرکت» خصیصه جوامع انسانی است. روند جهانی شدن مشتمل بر به حرکت در آمدن آزاد سرمایه، اطلاعات، کالا و نیروی کار و تحول در ساز و کار این حرکتهاست

نتیجه گیری

مهاجرت به طور اعم و مهاجرت نخبگان به طور اخص به تعبیر بوزان «می تواند منبع تهدید یا رونق باشد.» اما این امر بستگی به چرایی و چگونگی مهاجرت نخبگان و نیز به میزان توانمندی هدایت و کنترل کشور متبوع آنها در جهت ایجاد فرصت برای حل مشکلات اقتصادی، سیاسی و فرهنگی دارد. بنابراین مهاجرت نخبگان در صورتی که مازاد بر نیاز داخلی یا حداقل در جهت تخفیف مشکلات داخلی باشد و در صورتی که منطبق بر برنامه ریزی منطقی جهت استفاده از امکانات کشورهای دیگر در جهت افزایش توانمندی ملی باشد نه تنها فرصت ارزنده ای برای کشور متبوع دارد بلکه حتی از بسیاری تهدیدهای بالقوه و بالفعل نیز کاسته می شود. (ز.ک. خلیلی، ۱۳۸۱: ۴۳۷) اما امروز مهاجرت نخبگان و افراد با صلاحیت یک موضوع مهم است! ما دائم با امواج مهاجران نسل جدید در همه جای این دنیای پهناور روبرو هستیم؛ ممکن است برخی کشورها با آن مقابله نمایند و نگرانی خود را از این طریق اعلام کنند. ولی جلوی آن را نخواهند گرفت و این موج همچنان ادامه دارد و هیچ راهی وجود ندارد که بتوان جلوی آن را گرفت؛ چون ممکن است در آینده اصلاً جابجایی صورت نگیرد. اما با این حال مهاجرت یکی از عواملی است که تحولات توسعه را در امریکا ایجاد کرده است. در اروپا مهاجران با انبوهی از مشکلات مواجه هستند. اروپایی ها به مهاجران نیازمند و وابستگی دارند ولی به یک دلیل ساده آنها را نمی خواهند. آنها رنگین پوستند، یا مسلمانند! مهاجران عصبانیت خود را تبدیل به انفجار اجتماعی می نمایند؛ این تفکر، زیر بنایی است که مهاجرت در اروپا روی آن ساخته می شود. به مهاجران نیاز دارند ولی آنها را نمی خواهند و این کشمکش ایجاد می کند. (رک شوارتز، ۱۳۸۶)

منابع:

۱. ابراهیم آبادی، حسین (۱۳۸۰) مهاجرت نخبگان در نظر خواهی از دانشوران، فصلنامه مطالعات راهبردی شماره ۱۴
۲. بیابانی، غلامحسین - عصار، محمد تقی (۱۳۸۶) وضعیت مهاجرت های غیر قانونی در جهان، فصلنامه جمعیت شماره ۶۲-۶۱
۳. حسینی، سید کمال (۱۳۸۰) مهاجرت نخبگان در نظر خواهی از دانشوران، فصلنامه مطالعات راهبردی شماره ۱۴
۴. خضری، محمد (۱۳۸۰) دلایل و پیامدهای اقتصادی فرار مغزها ، فصلنامه مطالعات راهبردی شماره ۱۴
۵. خلیلی، رضا (۱۳۸۱) مهاجرت نخبگان، فصلنامه مطالعات راهبردی شماره ۱۶
۶. ذاکر صالحی، غلامرضا (۱۳۷۹) مهاجرت نخبگان، دفتر مطالعات فرهنگی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
۷. ذاکر صالحی، غلامرضا (۱۳۸۳) مهاجرت نخبگان، فصلنامه فرهنگ اندیشه، سال سوم شماره دهم
۸. زنجانی حبیب ا... (۱۳۸۰) مهاجرت، انتشارات سمت
۹. ساکسنین، آنالی (۱۳۸۰) فرار مغزها یا چرخش مغزها؟، ترجمه علی علی آبادی، فصلنامه مطالعات راهبردی شماره ۱۴
۱۰. شوارتز، پیتر (۱۳۸۶) رویداد شگفت انگیز آینده ، ترجمه مرکز آینده پژوهی علوم و فناوری دفاعی، نشریه دیده بان پلیس، سال اول شماره دوم
۱۱. علاءالدینی، پویا - امامی، یحیی (۱۳۸۴) جهانی شدن، مهاجرت و فقر در ایران، فصلنامه رفاه اجتماعی، سال پنجم شماره ۱۸
۱۲. علی آبادی، علی (۱۳۸۰) فرار مغزها در عصر جهانی شدن، فصلنامه مطالعات راهبردی شماره ۱۴
۱۳. کاستلز، استفان - دیوید سون ، آلیستر (۱۳۸۲) مهاجرت و شهروندی، ترجمه فرامرز تقی لو، انتشارات پژوهشکده مطالعات راهبردی
۱۴. لهسایی زاده، عبدالعلی (۱۳۶۸) نظریات مهاجرت، انتشارات نوید
۱۵. مجتهد زاده، پیروز (۱۳۸۰) فرار مغزها : چیستی ، چرایی و چگونگی ، فصلنامه مطالعات راهبردی شماره ۱۴

۱۶. محسنی، رضاعلی (۱۳۸۱) پدیده مهاجرت و فرار مغزها، علل و جنبه های آسیب شناختی آن، دوماهنامه اطلاعات سیاسی - اقتصادی شماره ۱۷۶-۱۷۵
۱۷. مشایخی، علینقی (۱۳۸۴) استفاده از سرمایه های مهاجر، نشریه منابع انسانی، شماره اول
۱۸. گزارش ملی جوانان (بررسی وضعیت مهاجرت جوانان) سازمان ملی جوانان، انتشارات موسسه فرهنگی اهل قلم، ۱۳۸۲